

Recensions bibliogràfiques

VARIA

IV CONGRESO NACIONAL DE NUMISMÁTICA. ACTAS. Lisboa, 1998, 487 p.

Es tracta del volum de les actes del congrés, convocat per l'Associação Numismática de Portugal i celebrat a Lisboa, entre els dies 23 i 25 de juliol de 1998. Un volum que ha estat editat amb una celeritat veritablement exemplar. L'obra reuneix trenta-una aportacions sobre la numismàtica de la península Ibèrica, marcant com és natural un accent més pronunciat a la temàtica pròpia de Portugal i dels extensos territoris ultramarins que feren part de la seva corona. Aquests estudis es reparteixen per períodes de manera bastant equilibrada. Hi trobarem cinc aportacions sobre la moneda a Hispània a l'antiguitat, cinc més sobre la moneda sueva i visigòtica, dues de moneda musulmana d'al-Àndalus, sis de moneda dels regnes peninsulars a l'edat mitjana, deu sobre moneda portuguesa, espanyola i dels territoris d'ultramar a les edats moderna i contemporània, dues sobre medallística i una sobre museografia.

No hi ha dubte que aquest volum serà un punt de referència important, tant per la varietat i la qualitat de les aportacions com pel prestigi de la major part dels seus autors. Facilitem una relació del sumari que pot resultar ben útil als nostres lectors.

- Leandre Villaronga «*Tres novedades en la numismática antigua de Hispania*»
- Mário Mendoça Frazão «*Notícia acerca de uma moeda «ketovion» com inscrição no reverso em escrita tartéssica*»

- Maria Graciana Dias Marques «*A moeda da oficina hispânica de Osset na coleção do Museu de Évora*»
- José Rodríguez Marinho «As moedas hispano-romanas do território português - achados recentes e algumas considerações»
- Mário Gomes Marques «Ocultação de tesouros durante a conquista do noroeste da Hispânia pelos romanos»
- D. M. Metcalf «Where were suevic coins minted?»
- Mario Gomes Marques - José Cardim Ribeiro «As legendas da série Latina Munita»
- Mario Gomes Marques, Carlos Marques da Costa, João M. Peixoto Cabral, Maria de Fátima D. Araújo. «Tremisses visigodos inéditos»
- José Rodrigues Marinho «Outra moeda visigoda falsa representada no Corpus de Miles»
- Miquel Crusafont i Sabater «Nuevos datos sobre los cobres visigodos»
- Corinne Roux, Maria Filomena Guerra «A moeda almorávida: estudo do título e caracterização do metal»
- Miguel Telles Antunes «A quarter dirham from the Almohad Caliph Abu Mohammad ‘Abd Al-Mu’min Ben ‘Ali (AH 524-558 / AD 1129-1162)»
- José Rodrigues Marinho «O achado da Sé de Lisboa - A moeda corrente na cidade ao tempo da conquista per Afonso Henriques»
- Francisco António Magro, Maria Filomena Guerra, Alexandra Gondonneau «Numária de D. Alfonso Henrique»
- Anna Maria Balaguer «El inicio de los ponderales monetarios en Castilla y Portugal»
- Josep Pellicer i Bru «El cambio 1:10 y 1:12 en el medioevo navarro (siglo XIII)»
- César João Santos Gomes «A propósito de variantes, não referenciadas, da numária de D. João II (1481-1495)»
- Jørgen Steen Jensen «The portuguez in the nordic countries»
- E.E. Sim «Portuguese coinage of the Malay Peninsula. The bastados of King Dom Manuel I»
- E.E. Sim «The quatro (quadruple) tanga of Malacca»
- E.E. Sim «The allagation of a mystery: a silver coin of Diu (in Portuguese India) bearing the name António Telles Dux...»
- Fenelon Rebello «Exemplar inédito da oficina de Goa»
- Nestor Fatia Vital «Nomenclatura, metrologia e equivalência das moedas do Oriente Português no século XVI (1550-1578)»
- Carlos Marques da Costa «Barras de ouro do Brasil»
- João Sanches de Baêna «A margem dos catálogos - variantes de cunho das moedas portuguesas de ouro de cunhagem mecânica»
- Josep Pellicer i Bru «Acerca del marco «prim» dicho de Colonia (siglo XII-XV)»

- Maria Filomena Guerra, Alexandra Gondonneau «As tecnologias de fabrico das ligas amoedáveis e a proveniência dos metais utilizados: perspectivas abertas pelas novas técnicas de análise elementar»
 - Jaime Manuel Martins Ferreira «Da medicina na medalhística»
 - Jørgen Steen Jensen «The danish-norwegian medallist Mikkel Rög and his medal of King John V of Portugal»
 - Alexandr Beliakov «Monedas hispanoamericanas y españolas del siglo XVII, halladas en Moscú»
 - Dulce Cardoso Ludolf «Os primórdios da numismática no Brasil e a coleção do Museu Histórico Nacional»
- Conclusões e recomendações

A.M.B.

CRUSAFONT i SABATER Miquel, *Pesals monetaris de la corona catalanoaragonesa*. Complements d'Acta Numismàtica, 4. Barcelona 1999.

Com diu l'autor, tot país necessita uns instruments bàsics de pertença per poder encarar la seva història monetària i un d'ells és un estudi dels seus pesals. El fet és, però, que molts pocs països es poden vanar de disposar d'un estudi exhaustiu com aquest.

Passar dels onze pesals de Mateu als 258 tipus (i 400 exemplars) d'aquesta obra és un treball extraordinari per si mateix, però pren més relleu encara si considerem l'aparell documental aportat i el dens i convincent estudi interpretatiu.

L'autor afegeix als pesals de croat i de florí, els únics coneguts de l'època medieval, els de ducat i els de pacífic, i situa correctament altres tipus més o menys coneguts com els de florí de Mallorca i els del mateix valor descrits per Dieudonné, que suposa d'origen francès. S'hi adjunten també pesals valencians i sicilians i s'obre un apartat de peces incertes.

En l'apartat de l'edat moderna, poc es coneixia fora dels pessals d'escut. Ara tindrem identificats els de trentí i els del ral castellà fets a Catalunya. Encara hi ha una útil primera recopilació dels pesals contemporanis amb la taula dels seus punxons.

Però l'aspecte més innovador de l'estudi és la inclusió de nombrosos pesals múltiples de tots els períodes, uns tipus pràcticament desconeguts i també les sèries dels pesals locals. Aquest darrer grup, que porta les heràldiques de cada població, mostra l'extensió dels controls del pes de les monedes a les poblacions més actives i, com diu l'autor, cal esperar que n'apareguin encara molts més.

És per a la SCEN un motiu de satisfacció que gairebé totes les seves publica-

ciones esdevinguin, per mèrits propis indiscutibles, veritables obres de referència.

A.M. Balaguer

RIPOLLÈS, Pere Pau; LLORENS, Maria del Mar. *Els diners van i vénen*. Catàleg d'exposició, amb textos de diferents autors. València, 1999.

Ja ningú no pot concebre els museus com a simples dipositaris d'objectes. La dinamització d'aquests museus permet actuar com a escoles d'adults en presentar grans exposicions com la que comentem. Es tracta d'una iniciativa del Museu de Prehistòria de València coordinada pels autors a dalt esmentats i que ha tingut el concurs de la Diputació de València, la Generalitat Valenciana i la Universitat Politècnica de València.

L'aspecte ara més tangible i perdurable d'aquesta mostra és el catàleg que comentem, un luxós volum de 226 pàgines amb magnífiques il·lustracions en color i amb text bilingüe, la fórmula més adient en el cas valencià.

La col·laboració de numismàtics, historiadors de síntesi i altres especialistes ha assolit de construir un text amè i ple de contingut, al llarg del qual seguim la història monetària del País Valencià i de moltes altres facetes entorn dels diners i la moneda. Malauradament, hi ha una inexplicable manca d'especialistes numismàtics del sector medieval-modern.

Així, malgrat que s'ha sabut extreure prou bé la informació de les obres de referència d'aquests, s'hi han esmunyit algunes lamentables errades. En el sector medieval, per exemple, la «introducció» a València del ducat per Ferran II i el 1483 (pàgina 139), que els rals de Joan I eran «de plata pura» (pàgina 124) o que el florí i el timbre, entre d'altres, tingueren una cotització fixa a l'època medieval (taula de la pàgina 115).

M. Crusafont

MÓN ANTIC

ABAD VARELA, M. «Hallazgos numismáticos y una pieza de pasta vítrea en Espinal (Navarra)», *Congrés Internacional d'Història dels Pirineus*, Cervera, 1988, p. 445-456.

Estudio y catalogación de tres ases romanos de Lucila y Antonino Pío, datables entre 140-164 d.C., que fueron hallados durante la campaña de excavaciones

realitzada en Espinal el año 1987. Además se trata también de una pieza de pasta vítrea con una figurilla tallada al estilo de camafeo de la misma procedencia.

El lugar del hallazgo, una necrópolis junto a la localidad de Espinal, tiene relevancia, ya que ha sido identificado con la antigua *Iturissa*.

A pesar de la precariedad de informació sobre hallazgos de monedas de este período en la zona, el autor realiza el esfuerzo de recopilar y ofrecer en el cuadro los datos disponibles al respecto en una y otra vertiente de los Pirineos.

B.P.

COPE, L.H., NORTHOVER, J.P.; CLAY, T. *Metal analyses of Roman coins minted under the Empire. Occasional Paper*, núm. 120, British Museum, Londres, 1997, 162 p.

Es presenten els resultats de l'extensa labor efectuada per L.H. Cope, que l'autor no va poder sistematitzar i conèixer en vida. Es tracta d'un extens programa d'anàlisis metal·logràfiques de monedes imperials romanes, especialment de la segona meitat del segle III i del segle IV d.C. Es posa especial esment en la recerca de les tècniques i els mètodes analítics que cal aplicar. Es ponderen els notables avantatges de les anàlisis químiques destructives per damunt d'altres mètodes no destructius, com ara les anàlisis espectrogràfiques, les de fluorescència per raigs X o bé les microanàlisis per electrons. No hi ha cap prova superficial que pugui substituir en una peça que és tridimensional l'anàlisi global de la seva massa per via química. L'autor també sotmet a crítica el mètode d'activació per neutrons, que mostra també determinades deficiències.

La interessant i útil obra de L.H. Cope ha estat recopilada, sistematitzada i revisada pels altres autors que signen el llibre que comentem.

A.M. Balaguer

GIARD, J.B., *Monnaies de l'Empire Romain. III. Du soulèvement de 68 après J.-C. à Nerva. Catalogue*, Bibliothèque Nationale de France/Poinsignon, Paris/Estrasburg, 1998, 366 pàgines, CXXXII làmines en blanc i negre i 16 làmines en color, format A-4.

Amb una periodicitat d'una dècada, des del 1976, la Bibliothèque Nationale de France ha vingut posant a disposició d'investigadors, col·leccionistes i del públic interessat en el món de la numismàtica romana el contingut dels fons que d'aquesta època conserva la institució. És molt lloable la decisió de publicar la seva

rica col·lecció, puix és un sector molt ampli de la societat al que es beneficia d'aquesta iniciativa, la qual té el seu origen amb anterioritat al 1976, quan es va imprimir el primer volum d'aquesta col·lecció. En aquesta ocasió, la casa de numismàtica Poinsson, d'Estrasburg, participa en el finançament de l'edició, en un exemple de col·laboració entre les institucions públiques i la iniciativa privada.

El volum que ara comenten és el tercer de la sèrie *Monnaies de l'Empire Romain* i té com a propòsit la catalogació i publicació de les monedes encunyades en els obradors imperials romans, des de la revolta de C. Iulius Vindex, l'any 68 d.C., fins a la mort de Nerva, en el 98 d.C. Les quasi 2.500 peces que es cataloguen i il·lustren en aquest llibre constitueixen un excel·lent treball de referència per a les encunyacions d'aquesta època i aspectes col·laterals que se'n deriven, i mostren la importància de la col·lecció del Département des Monnaies, Médailles et Antiques de la Bibliothèque Nationale de France.

Aquest volum III continua essent obra del constant esforç i dedicació de J.-B. Giard, puix també a ell devem la redacció dels volums I (1976) i II (1988), en els quals cataloga la producció monetària romana imperial des del regnat d'August; el llibre manté l'excel·lent estàndard de qualitat i rigorositat que en tots els sentits caracteritzen la seva producció científica i la d'aquesta sèrie.

El llibre s'inicia amb una introducció en la qual s'ofereix al lector, de manera sintètica, l'estat de la qüestió sobre els aspectes més rellevants que pertanyen a la producció monetària dels anys 68-98 d.C. El obradors, les imitacions locals, les contramarques i les bases per a la sistematització de les encunyacions, són els apartats que es comenten inicialment; en ells, J.-B. Giard posa a disposició del lector les claus que ha utilitzat per a l'organització de la producció que cataloga. Amb un llenguatge clar emmarca les diferents encunyacions i esquematitza les línies generals més característiques i les problemàtiques més importants que susciten. Com és acostumat en el mètode de treball seguit per Giard, l'estudi dels encunys ha possibilitat la correcta adscripció d'algunes emissions, així, per exemple, els enllaços d'encunys li permeten atribuir amb seguretat a Roma la producció de monedes de bronze del tipus BMC 878.

El catàleg ha estat curosament redactat i segueix la maqueta que caracteritza els llibres d'aquesta sèrie. El text principal és net i per a no recarregar la descripció de cadascuna de les monedes, les anotacions, comentaris i referències bibliogràfiques es donen al peu de pàgina. L'esforç que s'ha dedicat a la il·lustració de les monedes ha estat notable, puix amb el propòsit d'una perfecta visualització de tots els detalls, s'ha optat pel més laboriós de tots els procediments, com acostuma a fer el Département des Monnaies, Médailles et Antiques de la Bibliothèque Nationale de France, començant per l'elaboració dels motlles de guix, passant per la qualitat de les fotografies i acabant per una excel·lent impressió.

Com és habitual en els treballs que d'aquest tipus publica J.-B. Giard, al final del llibre dedica un apartat a les falsificacions modernes, portat per un interès di-

dàctic, perquè el lector conegui la seva existència i pugui identificar-les. Aquest apartat és, al nostre parer, interessant, puix la qualitat de les falsificacions impedeix identificar-les a tots aquells que no han tingut un tracte assidu amb les monedes d'aquest període.

Un aspecte que resorgeix al llarg de tot el llibre és la prudència i objectivitat que el seu contingut transmet al lector, puix no pretén anar més enllà d'allò que els materials i les evidències històriques permeten, encara que això suposa la no consideració de les hipòtesis proposades en obres de catalogació de gran ressonància. Ens referim, per exemple, al *RIC*. Un exemple del que diem és la producció monetària realitzada a Hispània i en altres províncies durant els anys 68-69, per a la qual afirma que no és possible fixar la seva localització geogràfica concreta per l'absència de dades clarificadores i per la itinerància dels tallers. Aquest és un aspecte que té una especial rellevància per a la numismàtica hispana, ja que la tendència historiogràfica, incloent l'actual, situa de forma insistent a Tarraco la producció que s'atribueix a Hispània.

El llibre inclou, a més a més, una selecta bibliografia ordenada d'acord amb els diferents regnats. Una sèrie completa d'índex permet un ús àgil del llibre i trobar fàcilment qualsevol moneda, ja que s'hi dona la relació dels emperadors i membres de la seva família, dels tallers, dels tipus, llegendes i generalitats.

Aquest catàleg és, sens dubte, una obra important i indispensable per al coneixement de la producció monetària oficial romana durant els anys 68-98 d.C. No només estableix l'estat de la qüestió sobre atribucions i cronologies, sinó que constitueix un treball de referència actualitzat per a la classificació i estudi de les emissions encunyades en l'últim terç del segle I d.C. També és una valuosa font iconogràfica. És un treball admirable en tots els sentits i per això només ens resta felicitar a J.-B. Giard per haver posat a la nostra disposició un nou volum de la sèrie *Monnaies de l'Empire Romain* i desitjar que el següent volum, que en aquest moment està en preparació, entre prompte en màquines, puix promet ser molt interessant des de tots els punts de vista.

Pere Pau Ripollès

GONZALBES FERNÁNDEZ DE PALENCIA, M. *Los hallazgos monetarios del Grau Vell (Sagunt, València)*, València, 1999, 192 p. + 13 lám.

Es tracta de la publicació i estudi de 673 monedes procedents d'excavacions i troballes efectuades a la zona de Grau Vell de Sagunt. Les monedes es comprenen entre els inicis del període romà republicà fins al trànsit dels segles IV-V d.C. Malgrat aquesta amplada cronològica, les dades més útils que aporten les monedes descobertes es circumscriuen, com assenyala l'autor, al període baiximperial. A

partir d'aquí, M. Gonzálbes realitza un detingut estudi d'aquest material per extreure'n la llum que aporten al coneixement de la circulació monetària del període.

A.M.B.

LLORENS FORCADA M. del Mar, RIPOLLÉS ALEGRE P.P. «*Les encunyacions ibèriques de Lauro*» *Estudis de Granollers i del Vallès Oriental*, núm. 7 Granollers, 1996, 160 p, XIII làmines.

S'inicia l'obra amb una erudita dissertació sobre la presència de Lauro a les fonts escrites antigues, puix que amb aquest nom es coneixen a més de les monedes la batalla de Lauro a la zona valenciana, una altra ciutat d'aquest nom a la Bètica i encara els vins «lauronenses». També es tracta de les inscripcions amb l'arrel *LAUR*, la Lauro i la toponímia catalana i el poblament ibèric i tardorepublicà al Vallès.

Es fa una anàlisi i exposició dels antecedents sobre el tipus i símbols emprats, seguint l'estudi epigràfic de la llegenda, en el qual es diferencien les dues formes de L de les primeres emissions.

Es valora i es comparen analíticament la informació dels dos tresors fonamentals, el de Balsareny i el de Cànoves, a més, es dona notícia de les troballes casuals de monedes de Lauro, que són prou nombroses.

Del capítol de metrologia, voldríem aclarir un concepte que generalment en els estudis numismàtica es presenta poc clar. És la diferència que hi ha entre donar com s'acostuma l'interval de la mitjana amb més o menys una desviació típica, interval en el qual es troba el 66% de les monedes de la mostra. En canvi, s'hauria de donar l'interval de confiança de la mitjana de la població, en el qual es troba amb una probabilitat del 95% la mitjana real de la població; en l'altre cas és la de la mostra. El que cal buscar és l'interval en què es troba la mitjana de la població on està inclòs el patró en què fou batuda.

L'interval de confiança de la mitjana de la població es calcula a partir de l'error típic, que és la desviació típica dividida per l'arrel quadrada del nombre de monedes de la mostra.

Es dona el pes de les mitjanes de les emissions, no seguint, però, per l'ordenació la progressiva disminució del seu pes. El pes queda relacionat amb el sistema romà, del qual són meitats. El nom de les monedes i les unitats, les meitats i els quarts, és suficient per diferenciar-les de les romanes.

Es dona les anàlisis metal·logràfiques de dues monedes, que junt amb el dominant coure presenten uns percentatges del 4% de plom i de 3,6/7,4% d'estany.

Per l'estimació del nombre de monedes batudes els autors han fet l'estudi dels encunys i arriben a la conclusió d'un volum reduït, puix que, malgrat les moltes

emissions, són solament 17 els encunyats trobats d'unitats. Són pocs si els comparem amb els de *Kese*, on se'n comptabilitzen 236.

D'aquest resultat deriva la proposta que fan els autors de la causa que motivà l'encunyació de les monedes de Lauro. No creuen que fos per formar un volum important de riquesa en circulació, sinó per flexibilitzar l'ús de la moneda de plata i permetre l'obtenció d'uns serveis de petita consideració.

Al capítol d'ordenació es fa palesa la nova orientació dels autors enfront de la que proposàrem anys enrere, quan seguïrem uns criteris epigràfics, metrològics, d'estil i ordenàrem de la manera següent les emissions: sense símbol, caduceu, ceptre, espiga i clava.

L'ordenació proposada pels autors és en síntesi: sense símbol, caduceu, ceptre, espiga, caduceu-llop, caduceu-serp, caduceu i corona, caduceu i Ku, ceptre i clava.

No ens sembla lògic interrompre les emissions amb caduceu per les que porten altres símbols, però els autors suporten la seva ordenació basant-se en l'estudi dels encunyats.

Així, trobem que l'encuny R.6 de l'emissió IIa amb la moneda 6a és igual al R. 1 de l'emissió IIIa, monedes 1b i 1d, enllaçant les emissions de símbol caduceu sol amb la de ceptre. Són les nostres CNH 11 i 15.

També troben iguals els encunyats R. 1 de l'emissió Va, monedes 1a i 1b i R. 1 de l'emissió VIa, moneda 1b, enllaçant les emissions de símbol caduceu-llop i de caduceu-serp. Les nostres CNH 6 i 7.

Un tercer enllaç existeix entre l'emissió IXa, encuny R. 5, moneda 6f de símbol caduceu i Ku amb l'emissió Xa, R. 4, moneda 7, amb ceptre.

L'estudi dels encunyats que és difícil l'han fet acuradament, com hem pogut observar en diverses de les afirmacions dels autors. Per exemple, en la nota 9 de la pàgina 109, en què és evident l'afirmació que es comprova pels encunyats. Però hi ha casos en què és molt difícil poder afirmar una identitat absoluta dels encunyats quan les monedes no tenen una conservació molt bona, com és en el cas citat de les monedes de l'emissió IIa, 6a i la IIIa, 1b i 1d.

Per la cronologia, fan un pas endavant, resultat d'una similitud estilística i d'atenir l'emissió X, l'última de ceptre, cap a la dècada dels anys 130 aC.

Un detallat i minuciós catàleg i una bona il·lustració ens permet seguir l'estudi acurat que han fet els autors, i podem ampliar el que s'havia fet abans entorn de la seca de Lauro, amb l'aportació de nou i abundant material, amb l'estudi dels encunyats que han realitzat amb encert i profunditat i, per sobre de tot, l'aportació dels seus coneixements i experiència.

És una obra important sobre una seca estimada realitzada pels numismàtics més entesos que tenim.

VILLARONGA, L. *Les dracmes ibèriques i llurs divisors*, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, IEC, Barcelona, 1998.

Aquest llibre té com a resultat més evident la gran quantitat de material catalogat. Guadan, en el seu important llibre, recollí 145 dracmes ibèriques; ara, després de 40 anys, se'n presenten en el catàleg 522. Cosa semblant es pot dir dels divisors ibèrics. Dels d'imitació massaliota Villaronga, l'any 1978, en coneixia 7, després, l'any 1978, en publicà 27 i ara el seu repertori arriba a 127. Pels d'imitació emporitana, Guadan en cita 5, ara Villaronga, 163.

Amb aquest voluminós catàleg es veu la importància de l'obra pel que fa al material recollit, que d'altra manera s'hauria perdut per la recerca.

Amb l'abundós material es presentava el problema de l'ordenació i estudi. Villaronga ha fet primer una ordenació per l'epigrafia. Les primeres dracmes ibèriques presenten llegendes que són corrupcions i deformacions de la llegenda grega EMPORITON. Tenim després les de llegenda ben traçada, però que resulten il·legibles, i les de llegenda ibèrica perfectament llegibles.

Un altre aspecte per intentar una classificació són els símbols emprats, que és el mètode seguit en el catàleg.

Amb l'aspecte epigràfic i les troballes, analitza la distribució geogràfica, i són ambdós coincidents.

Així, dedueix les quatre àrees geogràfiques següents:

1. Entorn d'*Emporion*. Testimoni principal: el tresor de Serinyà. Circulació de dracmes emporitanes, falten les ibèriques.

2. Àrea propera a *Emporion*. Testimoni principal: el tresor de Puig Castellar. Abundància de les dracmes emporitanes i les ibèriques de llegenda defectuosa.

3. Àrea mitjana. Testimoni principal: el tresor de Tivisa. Predomini de dracmes ibèriques amb les llegendes llegibles.

4. Àrea allunyada en els límits de Catalunya. Testimoni principal: el tresor d'Orpesa a Castelló. Poques dracmes amb la llegenda ibèrica llegible i abundants les que presenten la llegenda ben traçada però que resulta il·legible.

Aquestes àrees formen una seqüència cronològica que aplicada a *Ilirta* dona l'ordre següent:

Llegenda *Ilirtar*, aixecament ilerget de l'any 218/217 aC.

Llegenda *Ilirtasalir*, aixecament ilerget de l'any 206/205 aC, en circulació en zona perifèrica.

És ben acceptable l'ordenació proposada però creiem que es pot aprofundir més en la qüestió i arribar a resultats més definitius.

Pel que fa als divisors, estableix l'autor dos grans grups:

1. Imitació dels òbols massaliotes de la roda en circulació en l'interior de Catalunya d'un pes de 0,60 g, òbol de la dracma pesada massaliota i tritetartemorion de la dracma emporitana.

2. Imitació dels divisors emporitans amb el pegàs en circulació en la zona limítrofa i exterior de Catalunya d'un pes de 0,40 g que és un hemiòbol de la dracma emporitana.

L'estudi metrològic confirma la pertinença de totes les dracmes ibèriques a una mateix patró, encara que hi hagi disminucions de pes en algunes emissions.

Les inscripcions ibèriques són donades en el catàleg en cada una de les emissions i, a més, hi és dedicat un capítol, on s'inclou l'estudi crític del professor Javier de Hoz, que publicà en *Anejos de Archivo Español de Arqueología*, XIV, 1995, pàgines 317-324.

Els antecedents històrics, l'àrea de circulació i la cronologia són analitzats adequadament, i es presenta una hipòtesi de treball que podrà servir de punt de partida per a futures recerques.

L'abundosa il·lustració de XVIII làmines inclou totes les monedes catalogades. Els divisors van a grandària doble.

En conjunt, una bona base com a punt de partida per a futurs treballs de recerca.

A. N.

MEDIEVAL

GOMES MARQUES, Mario-CARDIM RIBEIRO, José «As legendas da série *Latina Munita*». *IV Congresso Nacional de Numismática*. Actas. Lisboa 1998.

D'entre el conjunt de notables treballs d'aquest congrés ens ha interessat particularment aquest per diferents motius. En primer lloc, perquè crida justament l'atenció sobre el bon criteri de Pío Beltrán, un dels millors numismàtics medievalistes i també un dels més injustament oblidats pels actuals estudiosos.

Els autors reprenen la idea de Pío Beltrán que els trients amb la llegenda de la sèrie *Latina Munita* puguin contenir antropònims. Però allò que només era una suposició es converteix en una completa demostració i destrien els antropònims *Talassius*, *Iuli*, *Iaco*, associats a topònims. Els autors van a fons, comprovant si els antropònims que troben a les monedes són representatives en el període corresponent, i arriben a resultats positius. Però com que ni *Emerius* ni *Talassius* ni cap dels altres antropònims no es corresponen amb els noms dels reis sueus, cal trobar una altra identificació que expliqui el fet. Els autors s'inclinen per creure en noms de moneders, en paral·lel amb el que succeïa en l'àmbit merovingi.

Entren llavors a analitzar una altra qüestió molt important: la dels topònims, i arriben a destriar amb bona seguretat els de *Bergidum*, *Senapria*, *Leio* i *Murello*, resultant que tots ells es troben situats fora del territori del domini dels reis sueus. Això planteja un greu problema: quina fou, per tant, l'autoritat emissora? Es planteja una

disjuntiva produïda per la contradicció entre les dades de les troballes, en territori sueu, i les dels topònims, fora d'ell. Per tant, hi ha el dubte si els trients varen ésser emesos per membres de l'aristocràcia tardoromana amb plena autonomia o per manament dels reis sueus que haurien estès el seu domini a aquesta zona. Els autors consideraren que no hi ha encara dades suficients per decantar-se per cap de les dues.

M. Crusafont

GRIERSON, Philip; TRAVAINI, Lucia *Medieval European Coinage 14. Italy (III)* Cambridge, 1998.

L'aparició d'aquest volum crea un cert sentiment d'alleujament. Per fi, superant les tradicionals anàlisis sectorials, Nàpols, Sicília i Sardenya apareixen en un mateix volum referit als temps medievals. La tradicional política d'estudis per territoris era especialment punyent en el cas de Nàpols i Sicília, tantes vegades interrelacionades en aquest període.

En un altre aspecte, la sortida d'aquest volum 14, que és però el segon en aparició, crea l'alleujament de saber de forma tangible que el magne projecte europeu que ha emprès el professor Grierson, ajudat pels millors especialistes de cada sector, continua endavant. Es tracta de dreçar una història monetària europea medieval, prenent per base, o per pretext si es vol, la riquíssima col·lecció que el mateix professor Grierson ha anat creant al llarg de la seva llarga carrera. Un fons que és, des de fa temps, consultable al Fitzwilliam Museum de Cambridge i on romandrà definitivament per generosa decisió del seu creador. Es tracta d'un recull realment extraordinari, com ens ho va demostrar prou el volum sobre els Dark Ages que varen realitzar P. Grierson i M. Blackburn. Per la nostra part, podem indicar que d'aquesta col·lecció en va sortir el florí, fins llavors desconegut, d'Enric de Castella, el ral d'or de Mallorca, de Pere III amb marca rosa, i moltes altres peces de les nostres catalogacions.

El mencionat volum de Dark Ages de Grierson i Blackburn es va convertir, tot seguit, en una obra de referència. No tan sols era la primera vegada que es donava una visió de conjunt sobre tant difícil etapa sinó també el primer estudi rigorós de gran abast sobre la qüestió. Naturalment, només un estudiós amb una visió panoràmica europea com P. Grierson podia intentar de promoure aquesta empresa, que en definitiva vol ésser un pas endavant després de la meritòria però massa esquemàtica panoràmica europea que traçaren en el seu dia Engel i Serrure.

Ara, el projecte s'ha dirigit cap a Itàlia, una terra especialment estudiada i estimada per l'eminent estudiós anglès. Ha pogut tenir la col·laboració de Lucia Travaini, que durant uns anys s'ha establert a Cambridge i junt amb Grierson han anat posant les bases d'aquest magne projecte d'estudi de la numària italiana me-

dieval que fins ara només tenia el meritori però mut catàleg del *Corpus Numorum Italicorum*, d'altra banda superat en molts aspectes i amb estudis sectorials, molt sovint excessivament atomitzats. Lucia Travaini s'ha fet conèixer amb autoritat en els darrers anys amb els seus estudis sobre la difícil sèrie normanda del sud d'Itàlia, que ha facilitat en posar al dia aquest sector en l'obra que comentem.

El volum recull més de mil monedes, la qual cosa ens il·lustra sobre la importància de la col·lecció. Però, naturalment, l'estudi no se cenyeix pas a aquestes peces sinó que ens ofereix una panoràmica completa de les amonedacions, amb domini exhaustiu de les més remota bibliografia i amb un encertat criteri, que només pot ésser fruit d'una llarga experiència, en les sempre difícils disjuntives.

Vàrem tenir diferents intercanvis d'opinions amb els autors durant el període de gestació de l'obra. Els agraïm molt que sobre la base d'aquests petits mèrits, m'hagin volgut considerar com un dels tres principals col·laboradors i també el agraïm el seu coneixement, al mil·límetre, de tota la nostra bibliografia.

Ens resulta molt satisfactori d'assenyalar també que, tot i ésser l'obra en anglès, s'ha curat d'establir taules d'equivalències dels termes en les diferents llengües implicades, entre les quals hi ha el català. Així el lector sabrà, per exemple, que el James és el nostre Jaume o que la Sardinia, terme emprat en anglès, és la nostra Sardenya. Uns aclariments que generalment podria suplir el bon coneixedor però que cal agrair com a mostra de respecte.

El llibre és, en essència, una història de la moneda. No creiem pas que es pugui criticar que «només» sigui això si som conscients de l'enorme complexitat del mosaic italià del període medieval pel que fa a les amonedacions. Si tenim present que per a un dels tres volums que es dediquen a Itàlia s'han ocupat sis-cents pàgines per traçar, amb rigor, això sí, la història monetària, hom ha de concloure que difícilment es podria gosar de demanar més.

Cal remarcar també els útils elements complementaris, com ara la completíssima bibliografia o les taules de concordància amb altres obres de referència, entre elles la nostra *Numismàtica de la Corona Catalano-aragonesa medieval* (1982).

Un instrument, en definitiva, de la màxima utilitat que sorgeix de les mans més competents.

M. Crusafont

GRIERSON, Philip. *Michael VIII to Constantine XI (1258-1453)*. Part I, Introduction, appendices and bibliography. Part II, Catalogue, concordances and indexes. Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection, volume V, Washington, 1999. 611 pàgines amb 91 làmines.

La publicació de catàleg de les monedes bizantines del període dels Palèolegs

de les col·leccions de la Universitat de Harvard és com en el cas dels quatre volums precedents d'aquesta obra monumental l'ocasió per oferir un estudi sistemàtic ampli i aprofundit de les amonedacions bizantines. De tal manera que el seu abast i el seu interès van molts més enllà del que ja té com a publicació d'un fons numismàtic tan important per a convertir el conjunt dels volums dels Dumbarton Oaks catalogues en l'obra de referència fonamental a l'hora de tractar de la sèrie bizantina.

El treball que Philip Grierson ha realitzat com a director general de l'obra (editor) i com a autor de la major part dels volums fins ara apareguts és extraordinària i suposa un gran avenç en el coneixement de la història de la moneda i de la numismàtica bizantines, força mancades fins ara de treballs actualitzats i aprofundits.

El volum V que comentem estudia el període dels Paleòlegs, una etapa certament intrincada i per la qual hi havia molt pocs estudis. Aquest volum es divideix en dues parts, cadascuna constitueix un tom diferent. La primera conté els capítols introductoris i d'estudi en el quals l'autor tracta successivament de la història i dels transfons numismàtic, del sistema monetari, de les seques i la seva activitat, dels tipus, de les inscripcions i dels símbols. A continuació estudia la història de la moneda i de les emissions monetàries regnat per regnat, des de Miquel VIII (1255-1282) fins a Constantí XI (1449-1453). Segueixen uns apèndixs amb els resultats d'una extensa mostra d'anàlisi del contingut metàl·lic de les monedes i la bibliografia.

La segona part del volum V conté la catalogació de les monedes amb les làmines, les llistes de concordances amb altres obres i els índex. El nombre de monedes catalogades és de prop de 2.000 i totes són fotografiades en 92 làmines de molt bona qualitat.

A. M. Balaguer

METCALF, D.M. «Visigothic monetary history: the facts, what facts». *The Visigots*. Studies in Culture and Society. Brill, 199 p. 201-217.

No deixa d'ésser, en principi, afalagador que, en un estat de la qüestió sobre la moneda visigòtica que sembla que vol fer l'autor, el treball de Gomes Marques-Peixoto Cabral-Rodriguez Marinho i el nostre sobre els coures visigòtics ocupin la major part de l'espai. Metcalf assenyala, per exemple, que hem destruït la sòlida convicció de l'exclusivitat de l'or visigòtic, l'obvietat del caràcter visigòtic dels coures, que aquests coures són un testimoni que ha alterat el plantejament del problema monetari visigòtic, que les sèries de coure responrien a les necessitats del comerç ciutadà i conclou que la nostra monografia ha canviat radicalment la percepció que es tenia fins ara dels amonedaments visigòtics. Tot hauria anat bé si

l'autor s'hagués limitat a les pàgines 201-212. En endavant llança una crítica completament injustificada als estudiosos portuguesos amb un deix de superioritat impropï d'un estudiós d'alçada. És indiscutible que Gomes Marques i els seus col·laboradors han estat el grup més actiu i fructífer de la Península en els estudis de les sèries dels *dark ages*. Voler-ho desmerèixer no és altra cosa que una impostura. Però hi ha més: posa en dubte l'eficàcia dels estudis d'encuny amb la inconseqüència d'exigir-los a continuació. Proclama com a via preferent l'estudi de les troballes i després afirma que en l'actualitat són encara insuficients. Però la incoherència es fa ja gairebé còmica quan critica l'ús del corpus de MILES com a mostra de circulat, un principi en el qual tots estem d'acord, i en el mateix article és ell qui en fa ús per a una anàlisi de producció que inclou fins i tot un gràfic. La prudència que exigeix als altres no se l'aplica pas a ell mateix quan descriu uns hipotètics homes lliures portant or a la seca visigòtica, que devia ésser una mena de botiga, perquè els el convertissin en moneda.

Fa angúnia que aquesta hagi estat l'aportació numismàtica a un treball col·lectiu sobre els visigots, en el qual l'autor no afegeix res de nou, critica sense solta i adopta una posició de superioritat que costa d'entendre en què es pot basar. Veritablement, a voltes val més una jubilació a temps que un desprestigi irreversible.

V. Crusafont

VANNI, Franca Maria. *Il segno dei mercati*. Tessere mercantili medievali del Museo Statale d'Arte Medievale e Moderna d'Arezzo. Firenze 1995.

Quin interès poden tenir per a nosaltres els jetons italians medievals? Aparentment poc, fora dels cercles més especialitzats, però en realitat molt més del que podria semblar. El fet és que aquestes peces varen tenir una difusió extraordinària, en relació amb l'expansió que tingué el comerç menat pels italians a tot Europa. És per això que aquí n'apareixen sovint. Com que fins ara eren poc coneguts, a voltes es confonien amb monedes locals, pellofes, etc., com ho varem poder comprovar en estudiar aquests sectors.

D'una banda, doncs, és important de conèixer les característiques generals d'aquestes peces a fi de no tornar a caure en confusions, però de l'altra, la seva afloració en una excavació ens pot aportar un element de datació si sabem classificar-les. A més d'això, no serà sobrer d'entrar una mica en el coneixement dels instruments emprats pels comerciants italians i penetrar una mica en el món cada cop més conegut de les paramonedes i conèixer així la seva funció i els seus mecanismes de difusió.

L'autora cataloga el fons del museu d'Arezzo, però la col·lecció és prou important per poder oferir-nos una panoràmica extensa. Certament l'obra no es limi-

ta pas a la catalogació sinó que analitza la funció d'aquestes peces i l'evolució de la historiografia sobre el tema.

M. Crusafont

VIVES Y ESCUDERO, A. *Monedas de la dinastías Árábigo-Españolas*, editores. Tawfiq Ibrahim i Alberto Canto, Fundación para el Fomento de los Estudios Numismáticos, Madrid, 1998, 240 p.

L'edició de la important obra d'Antonio Vives y Escudero, *Monedas de las dinastías Árágibo-Españolas*, publicada l'any 1893 en un volum de 554 pàgines, no contenia la il·lustració de les 2.237 monedes catalogades. Això feia complicat el seu ús, puix que malgrat que contenia totes les inscripcions àrabs de les monedes, era difícil la seva lectura en comparar la moneda amb les inscripcions impreses. Era evident que faltava la representació de la moneda.

Nosaltres mateixos, afeccionats a les monedes àrabs, ens havíem estavellat en intentar classificar alguna moneda àrab segons Vives, no trobàvem la manera d'encaixar la inscripció de la moneda amb la transcrita en el llibre, ens faltava la il·lustració, on es podria veure exactament reproduïda la moneda que volíem classificar i, així, fer-ne l'encaix.

Aquesta falta, ara, després de més cent anys, ha estat superada amb la publicació que ara comentem de les làmines amb les empremtes de les monedes que serviren a Vives per a la seva obra. L'edició ha estat a càrrec dels professors Tawfiq Ibrahim i Alberto Canto i la realització, gràcies a la generositat i inquietud de J.R. Cayón.

Els editors encapçalen l'obra amb un pròleg, en el qual fan una encertada síntesi crítica de l'obra i posen de relleu les peces remarcables i els punts de l'obra.

Ara, doncs, podem contemplar la imatge de les monedes de què se serví Vives per escriure la seva important obra, que a partir d'ara -amb la seva il·lustració- serà una eina de treball que arribarà tothom.

L. Villaronga

MODERN I CONTEMPORANI

DEMELAS-BOHY, Marie Daniëlle, «Quelle figure peut bien avoir la Patrie?», *Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas*, Böhlau/Viena, 1997, p. 307-331.

La autora trata de la importancia que tuvo la imagen del rey, Fernando VII, que aparece en grabados, monedas, medallas, etc., en mantener la adhesión a la

causa realista durante las luchas por la independencia de los territorios de la América Central y del Sur. Documentación de la época, como es el diario de J. Santos Vargas, consigna los términos en que una cuadrilla de indios realista confiesa su fidelidad a la causa de Fernando VII porque «se conoce su imagen, mientras que la patria no tiene figura, ni siquiera se sabe si es hombre o mujer».

A partir de aquí, Demelas-Bohy se pregunta si la invención de una imagen que personificase a la patria, a la nación o a la república, comparable a la Marianne francesa habría tenido gran eficacia propagandística y propulsora de la causa independentista en la América hispana.

La autora aporta muchos datos de la documentación escrita en torno al uso propagandístico de la moneda y de la medalla que se ejerce de forma deliberada desde el bando realista sobre la población indígena, principalmente. Así se documenta que los soldados indígenas de élite eran premiados con una medalla con la imagen del rey y empezaron a ser conocidos como «amedallados», un sinónimo de colaborador con la armada real. Se destaca también que, en la mentalidad de aquellas gentes, tales medallas llegaban a cobrar cierto sentido de amuleto.

La iconografía real -tan fácilmente difundida mediante el soporte numismático, ya sea monetario o medallístico- acaba sacralizándose. Se hace así más efectiva, si cabe, la función propagandística y de difusión de ideas y de causas principalmente políticas y religiosas que ha ejercido la numismática a lo largo de la historia.

Aunque el trabajo que comentamos no se inscribe estrictamente en el ámbito del estudio monetario y medallístico y abarca otros aspectos de la iconografía y de la simbología real, como son retratos, grabados, el estandarte, etc., aporta datos de gran interés para el especialista numismático.

B. P.

MORRISON, Christian, BARRANDON, Jean-Noël, MORRISON, Cécile. «Or du Bresil monnaie et croissance en France au XVIIIe siècle». *Cahiers Ernest Babelon*, núm. 7. París 1999.

Il·lustrador exemple dels resultats que es poden obtenir amb una col·laboració interdisciplinària. En aquest cas, s'apleguen un historiador de síntesi, un físic expert en anàlisi metal·logràfica i una numismàtica per encarar una qüestió complexa i d'ampli abast. Es tracta d'estudiar el gran període d'expansió econòmica que es produeix a França en les etapes central i final del segle XVIII i valorar el pes que va tenir en aquesta conjuntura positiva la captació de metalls preciosos procedents d'Espanya i de Portugal, països que els extreien essencialment de les seves colònies americanes.

Els autors es valen de la anàlisi no destructives per individualitzar l'origen dels metalls, sobre la base d'uns components marginals però selectius. Es tracta, en essència, de la presència, en determinades proporcions, del pal·ladi en l'or portuguès d'origen brasiler i del platí en l'or espanyol. Aquestes informacions s'obtenen de peces franceses conservades en fons de museus i que varen ésser fabricades amb la reconversió d'aquests metalls. Les dades s'han de conjugar, naturalment, amb els volums d'emissió de cada taller monetari francès.

És interessant d'observar com l'ascens econòmic francès i el mecanisme que permet la captació d'aquestes partides d'or, i també d'argent, és la balança comercial permanentment positiva que manté amb aquests dos països. És la constatació, un cop més, que el metall que enriqueix algunes persones dels països captadors empobria aquests mateixos països en no obrar com a factors de desenvolupament i de producció. Aquesta funció l'exercia, en aquest cas, França, cosa que va afavorir el desenvolupament de la seva indústria manufacturera. I és ben il·lustratiu que el producte més àmpliament exportat per França cap a Espanya i destinat en gran part a nodrir el mercat americà siguin els teixits.

Aquest comerç fou afavorit per les atractives condicions que la instauració d'un Borbó a Espanya va oferir als comerciants francesos, que tenien els mateixos tractes que els espanyols. I és també interessant veure que dins la península només Catalunya contribuïa d'una forma notable a minvar el desequilibri de la balança de pagaments amb l'aportació de les seves produccions tèxtils.

Un estudi sobre França que ens dóna, doncs, importants informacions sobre Espanya i sobre el paper de Catalunya i que basa les seves informacions primeres en l'estudi material de les monedes.

M. Crusafont

SANAHUJA ANGUERA, Xavier. «Els menuts de Puigcerdà amb data 1576». *L'Ardit*, núm. 12, primavera 1999; p. 25-30.

Quan es varen emetre els diners de Puigcerdà que porten gravada la data 1576? Noves monedes recentment aparegudes havien gairebé demostrat que no pas el 1576 sinó probablement més tard. Sanahuja troba la clau de la qüestió en un acord dels síndics de Puigcerdà, els quals l'any 1641 es disposen a fer moneda i diuen que, atès que no es va cobrir la quantitat autoritzada el 1576, seria bo «acabar-la de fer». D'aixó es dedueix que iniciaren les emissions en aquesta data 1576 i que, un cop coberta la quantitat esmentada, passaren als tipus amb data 1641 i, més tard, els que porten el nom de Lluís i les dates 1642 i 1644. D'aquesta manera, tot quedaria explicat. Malauradament l'autor s'aparta d'aquesta solució i en crea una altra: els menuts amb data 1576 s'haurien batut el 1642, ran de la prohi-

bició de Brezé. Això el porta a haver de negar la peça de 1644 que no li encaixa. Sempre és perillós negar l'existència de peces descrites.

M. Crusafont

TURRÓ I MARTÍNEZ, Antón. «Els vals monetaris emesos pel partit Esquerra Republicana de Catalunya durant la guerra del 1936-1939 (I)». *L'Ardit*, núm. 12. Primavera 1999, p. 37-42.

La Guerra Civil de 1936-1939 es una font inesgotable de signes monetaris. Així ens ho va demostrant incansablement Antoni Turró, que en aquesta ocasió aporta bitllets i monedes prou interessants d'una sèrie tot just començada. Efectivament, en només nou municipis catalans hi ha una nodrida representació de peces entre les quals cal destacar, per l'acurat disseny, les que varen emetre l'Ate-neu Republicà de Gràcia. Es tracta d'unes peces metàl·liques de la més gran raresa avui.

Turró continua rescatant de l'oblit aquests interessants testimonis històrics i cal felicitar-lo per la seva constància i encert. És ben segur que moltes d'aquestes peces s'haurien perdut definitivament si ell no les hagués salvat.

M. Crusafont

MEDALLÍSTICA

MARTINI, Rodolfo, *Catalogo delle Medaglie delle Civiche Raccolte Numismatiche. V. Secoli XVIII-XIX. 1. Rivoluzione Francese-Epoca Napoleonica (1789-1815)*, Numismatiche Civiche Raccolte, Milà, 1997, 339, p. + 132 làm.

Aquest volum s'inscriu en la iniciativa de publicar per períodes i per temàtiques l'extensa i magnífica col·lecció de medalles de totes les èpoques i països que conserva la Civiche Raccolte Numismatiche de Milà, la qual comprèn més de 20.000 peces medallístiques.

Dintre d'aquest programa s'edita el 1986 un primer volum amb les medalles del segle XV al qual han seguit tres volums més consecutius publicats mercès a una col·laboració amb el *Bolletino di Numismatica*.

El volum que ara comentem correspon al programa de publicació de les medalles de la col·lecció amb cronologies compreses entre el segle XVIII i els nostres dies. L'obra està dedicada a catalogar i documentar prop d'un miler de medalles de la Revolució Francesa i de l'etapa napoleònica. Es tracta de medalles emeses o

bé referents a molts països d'Europa, però primordialment són italianes, franceses, angleses, alemanys o austríaques.

D'entre les medalles referents a la península Ibèrica, n'hi trobem algunes que al·ludeixen a l'ajut militar britànic durant la invasió napoleònica, com són la que commemora una victòria aconseguida a les campanyes d'A. Wellington a Espanya i a Portugal. També hi trobarem medalles emeses amb motiu d'èxits militars francesos, com ara la que commemora la victòria de Somosierra i la destrucció de la Inquisició, o bé la que al·ludeix a l'entrada de les tropes napoleòniques a Madrid l'any 1808. El catàleg conté, a més, una interessant medalla que l'Acadèmia de Ciències dedicà a Josep I com a rei d'Espanya l'any 1808.

Amb l'edició d'aquest impressionant fons medallístic, es posa a l'abast de l'investigador una de les col·leccions més extraordinàries d'aquests magnífics, però encara poc estimats documents, històrics que són les medalles. Tot plegat, de la mà d'un especialista tan competent i laboriós com Rodolfo Martini.

A.M. Balaguer

ROVIRA I PUIG, Josep. «Catàleg de la medallística del carril de Mataró 1848-1998 1, 2 i 3». *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*, 61, 62 i 63, 1998-1999, p. 39-54, 34-45 i 29-44.

La inauguració de la línia de ferrocarril entre Barcelona i Mataró l'any 1848 és una de les fites assenyalades de la suma d'esforços que convergiren al segle XIX per a la industrialització i la modernització del nostre país. Com tantes altres vegades, la consecució fou possible, en gran part, gràcies a la tenacitat a tota prova d'un mataroní il·lustre: Miquel Biada.

L'autor dels estudis que presentem ha demostrat també una tenacitat a tota prova, en reunir en la seva col·lecció més d'un centenar d'objectes i documents relacionats amb aquesta efemèride, amb un especial accent en la medallística. Cal recordar que la data inaugural del ferrocarril ja fou commemorat amb una magnífica medalla, que Rovira ha assolit a retrobar en aram, en argent i, fins i tot, en or.

La col·lecció ha estat exposada des de l'octubre de 1998 fins al gener de 1999 a l'Arxiu de Santa Maria, editors dels acreditats *Fulls*, una altra realització prou remarcable dels mataronins, que té ja més de seixanta edicions. Als *Fulls* 61, 62 i 63, l'autor hi ha aportat també una acurada catalogació d'aquest important fons, complement històric i documental únic d'aquell important esdeveniment. Felicitem l'autor i l'Arxiu per les iniciatives tan encertades.

M. Crusafont